

УДК 821.161.2'373.46

Марія ЯКІБЧУК

СПЕЦИФІКА ТЕРМІНІВ НАФТОГАЗОВОЇ ГАЛУЗІ У СТРУКТУРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

(На матеріалі прозових творів Івана Франка)

У статті розкрито стилістичні, семантичні, емоційно-експресивні можливості термінів нафтогазової галузі та їх функціонування в контексті літературного твору. Досліджено процеси детермінологізації в прозових творах Івана Франка, визначено функції детермінологічної лексики.

Ключові слова: термін, детермінологізація, нафтогазова галузь, науковий і художній стилі.

The article discovers the stylistic, semantic, and emotional expressive possibilities of the oil and gas industry terms and their functioning in the context of the literary work. It also studies the processes of determinologization in Ivan Franko's prose works and determines the functions of the determinological lexis.

Keywords: term, determinologization, oil and gas industry, scientific and literary styles.

В статье раскрыты стилистические, семантические, эмоционально-экспрессивные возможности терминов нефтегазовой отрасли и их функционирование в контексте литературного произведения. Исследованы процессы детерминалогизации в художественных произведениях Ивана Франка, обозначены функции детерминалогической лексики.

Ключевые слова: термин, детерминалогизация, нефтегазовая отрасль, научный и художественный стили.

Мета: дослідити специфіку термінів нафтогазової галузі у структурі художнього тексту (на матеріалі художніх творів Івана Франка); з'ясувати їхні функції в авторській мові і мові персонажів; визначити семантичні трансформації та процеси детермінологізації цих мовних явищ; вибудувати гіпотезу щодо термінот-

ворчих векторів та особливостей структуротворчої функції термінів.

Актуальність теми зумовлена тим, що процеси, які пов'язані з технологічним розвитком людства, не можуть не впливати на розширення образно-тематичних засобів художньої літератури.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Функціонування термінів у мові художньої літератури є закономірним і динамічним процесом, у якому відбиваються нові тенденції інтеграційних процесів сучасної української літературної мови.

Розгляд нафтогазової термінології викликаний насамперед практичними потребами суспільства, адже на сучасному етапі його розвитку велике значення мають такі енергоносії, як нафта і газ, оскільки практично вони використовуються в усіх галузях економіки.

Мовознавці довели, що проникнення термінів з окремих наук у художню літературу відбувалося в різні періоди, залежно від важливості і значення певної галузі.

Дослідження переконують, що різногалузева термінологічна лексика виступає органічним компонентом сучасного художнього мовлення, а серед митців слова простежується тенденція дедалі ширше послуговуватись нею. Ставши неодмінним атрибутом наукового стилю, термінологічні одиниці під дією об'єктивних процесів у системі мови мігрують на сторінки художніх творів, так як художньому текстові притаманна найбільша проникність. Реальне функціонування термінів не обмежується виключно межами наукового мовлення і часто суперечить своїй потенційній нейтральності. Таке неоднозначне поведіння термінів пов'язане передусім з мовою художньої літератури, яка передбачає наявність певних стильових особливостей їхнього вживання. У зв'язку з цим виник окремий напрям у термінознавстві – функціональне термінозна-

вство, що вивчає функціонування термінів у текстах різних стилів і жанрову належність.

Українській літературі властиві стилістичні прийоми введення наукової термінології в образну тканину художніх творів.

Аналіз досліджень і публікацій. Перші праці, де порушено питання функціонування терміна, датуються ще XVIII століттям. Так, відомий філософ і мовознавець цієї доби Г. Кониський підходив до з'ясування терміна на рівні прагматики. Характерно, що розділ книги "Загальна філософія", де йдеться про природу терміна, названий "Те, що стосується першої операції розуму" [14]. На думку автора, саме із з'ясування терміна треба починати кожен логічний операцію.

Проблема використання термінології в мові художньої літератури відображена в дослідженнях учених І. Білодіда, А. Булаховського, Г. Винокура, О. Єфімова, М. Кожинної та інших. Серед праць, присвячених проблемам стилістичного функціонування термінологічної лексики, привертають увагу дослідження В. Виноградова, Н. Арутюнової, В. Григор'єва, М. Пилинського, Ю. Лотмана, В. Карпової. Зокрема, у роботах В. Карпової [3] проаналізовано індивідуально-авторське використання термінів з погляду виконуваних ними номінативних метафоричних функцій, уходження термінів до складу окремих стилістичних фігур.

Спостереження щодо функціонування термінів в інших жанрових різновидах стилів української мови пов'язуємо з іменами відомих мовознавців 70-х років ХХ ст. М. Жовтобрюха і А. Коваль. Свого часу цю проблему вивчали Л. Гнатюк, Г. Мацюк, Н. Непийвода та інші. Роль і місце термінів у лексичній системі мови досліджували В. Русанівський, І. Ковалик, Г. Мацюк. Про особливості специфіки функціонування термінів писали О. Реформатський, І. Комарова.

Питання функціонування термінів у художніх творах займають сучасні дослідники: Г. Абакумова, Т. Катиш, Т. Молодід, Є. Панаєва, О. Пономарів. Для мови художньої літератури характерна стильова взаємодія. На думку вчених (В. Виноградова, Г. Городиловської, І. Грицяя, Н. Веревої), стиль художньої літератури є поліфункціональним, оскільки містить елементи різних стилів. Це дає змогу авторам художніх творів залучати такі лексичні одиниці, що позначають поняття та процеси різних галузей знань, зокрема науки та техніки. Особливої уваги заслуговує художня реалізація трактування нафтогазового терміна.

Виклад основного матеріалу. У згаданих працях більше уваги приділяється питанню проникнення термінів у загальноживану мову різних мовних стилів. Ми розглядаємо особливості використання термінів у художньому стилі, зокрема у прозових творах Івана Франка.

Термінологічна лексика була предметом вивчення І. Франка. До системи термінів він підходив як до результату "діяння людської свідомості" з урахуванням того, що "ті самі явища індивід може трактувати по-різному, а значить, неоднозначно й класифікувати їх" [6, 16].

Питання контекстного вживання термінів і розвитку термінологіки – одне з важливих у вченні про термін І. Франка. У праці "Із секретів поетичної творчості" (1938) підкреслено специфічність терміна порівняно із загальноживаним словом, інтерес до термінологічного мовного аспекту: "Ясність і презиція редукованих ідей – се перша основа наукової здібності" [11; 31, 65], – стверджував автор.

У багатому арсеналі І. Франка лінгвіста були "термін", термінологія", "науковий термін", "наукова термінологія". Він цікавився його походженням і функціональним призначенням.

Термінознавчій концепції Франка присвячено окремі студії. Це праці І. Кочан, Т. Панько, Є. Регушевського, О. Сербенської, Б. Тихолоза. Як зазначає Б. Тихолоз, "Термінологічна практика І. Франка є реалізацією його теорії та методології термінотворення" [8, 114].

Аналіз наукових праць дозволяє зробити висновки, що терміни в ху-

дожньому творі "представляють собою особливий лексичний пласт з точки зору здатності цього елемента до набуття образно-переносних значень" [12, 374]. У художньому тексті термін частково втрачає деякі специфічні ознаки: точність, системність, стандартизацію, нейтральність – і поповнюється іншими. Це засвідчує, що він виступає в нерозривній єдності з художнім образом, служить для посилення його виразності, емоційності.

Наше дослідження покликано показати скриті мовні факти функціонування термінів у мові художнього твору та виявити їх функціонально-стилістичні особливості, ламаючи стереотипи вузької спеціалізації окремого терміна. Водночас ми намагатимемося з'ясувати процес часткової детермінізації нафтогазових термінів у художніх текстах Івана Франка.

Зокрема, розвиток видобутку нафти і газу на Дрогобищині (поч. ХХ ст.) зумовив наявність нафтогазових термінів у творах "Бориславського циклу" І. Франка, а також у творі Ентоні Сінклера "Нафта".

Спеціальні назви періоду зародження нафтогазової термінології характеризуються відсутністю дефініцій, образністю, великою кількістю фонетичних, орфографічних варіантів. Наприклад, у повісті І. Франка "Борислав сміється" та у циклі оповідань "Борислав. Картинки з життя підгірського народу" [11, 31] виявляємо такі терміни: нафтарня, нафтова яма, закіп, копальня, нафта, роп, кип'ячка; парафіна, віск, церезина; бензина, газоліна; котел, бочка; кабель, шнур, перевесло.

Термін газ є штучним утворенням бельгійського хіміка Гельмінтона на основі латинського слова кипіти. Можна припустити, що до того часу, як цей термін потрапив у праслов'янську мову, на території сучасної України газ, як і нафту, називали кип'ячкою.

Для творчості Франка загалом характерним є використання різних видів професійної лексики та розмовних виразів із мовлення всіх соціальних верств. Він використав близько 200 слів і словосполучень з індивідуального тезаурусу робітника бориславських промислів – ріпника. У бориславській темі, яка найбільше вабила Івана Франка і якій він присвя-

тив понад тридцять художніх праць, більшість слів виробничо-професійного словника запозичено з народної говіркової мови. Переважно нейтральні слова зазнають первинної термінологізації, набуваючи дещо іншої поняттєвої співвіднесеності. Джерелом образності є взаємодія в одному термінослові двох типів лексичних значень – прямого і контекстуального.

Інкони терміни і професійні слова зберігають лише найзагальніші змістові контури, що дають уявлення про факти громадської та виробничої діяльності, створюючи необхідний колорит. У поєднанні з розмовно-нейтральними словами терміни допомагають створити цілісну картину задуму автора.

У згаданих творах Івана Франка терміни виявляються в усіх можливих варіантах функціонування їх у художньому контексті, але найбільше використовуються в побутовому значенні. Також унаслідок повної детермінізації часто вживаються в переносному значенні: "Кип'ячка, що мала дати йому багатство, дала йому смерть" [10, 429].

Спеціальна лексика виконує основну для неї номінативну функцію. Прикладом такого вживання термінів є елементи авторської розповіді в оповіданні "Ріпник": "Се будинок великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи лепу – сірого ілу, видобутого з ям" [10, 11].

Експресії терміна "воском" досягається способом поєднання з епітетом "земним" і порівнянням: "...їх руки немов обросли глиною і земним воском" [10, 14]. Терміни вводяться автором як виразальні засоби для характеристики художнього образу згаданого повідання: "Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався поверх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова" [10, 16].

Не втрачаючи свого предметного значення, термін нафтівка у художньому тексті виконує певну стилістичну функцію.

Багатоаспектна трансформація семантичної структури слова нафтівка використовується як компонента метафоричної конструкції, заснованої на асоціаціях. До речі, термін може вживатися і як епітет, і як ме-

тафора, і як порівняння. "Функціонування термінів у художній літературі зумовлене тим завданням, яке ставить автор, його ідейною настановою" [12, 373], – стверджує Т. Чрділелі.

Завдяки використанню специфічної лексики текст наповнюється образністю, емоційністю, внутрішнім змістом та додатковою конотацією: "Сто метрів під землею в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз за разом гапить він дзюбаком у ілувату опоку [10, 422] і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свого тіла. Вона глухо гуде і стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої таємні скарби" [10, 422].

Така спектральна парадигма розсуває межі стилістичного функціонування термінів та одночасно здійснює номінацію різних процесів, створюючи своєрідний професійний простір.

Оскільки термін є словом або сталим словосполученням літературної мови, відповідно всі основні лексико-семантичні процеси відбуваються й у термінології як підсистемі мовної системи, яка постійно еволюціонує і розширює свій функціональний статус.

Зважаючи на те, що нафтогазова термінологія є порівняно відкритою, то в ній спостерігаються всі тенденції розвитку лексики загальнонаціональної мови, а саме: наявність синонімії, омонімії; гіпер-гіпонімічні та антонімічні зв'язки. А це частково сприяє економії мовних ресурсів у розвитку поняттєвої системи нафтогазової галузі. У творах Франка знаходимо, наприклад, антоніми: газ сухий – газ сирий; надземний – наземний, підземний газопровід; фонетичні явища: парафін-парафіна, обертвий-обертальний; синоніми: трос-линва; насос-помпа.; економія слів (вміст тепла – тепловміст).

Особливої експресії набувають терміни, коли автор із стилістично-виражальною метою вживає їх поряд з іншостильовими мовними елементами, наприклад, з розмовно-побутовими: "І він бере за ухо кибель, повен лепу, несе його до шахти, привішує до линви і дзвонить, щоб тягли,

а сам з порожнім кибелем вертає назад до штольні і береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за вівцями по полонині, і він, щоб розбити самому і темноту, любується тими думками, гуторить про них із глиною, і з дзюбаком, і з порожнім кибелем, і з сокирою, – бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні" [10, 423]. Використання термінів у художній літературі супроводжується конкретною метою вислову.

На думку Чрділелі, найбільш розповсюдженими функціями термінів у літературному творі є: створення певної виробничої атмосфери, надання оповіді колориту науковості, підвищення ступеня реалістичності зображуваних подій, характеристика персонажів та ін. [12, 374].

Так, у повісті "Борислав сміється" важливу художню роль виконує розповідь автора твору, який не тільки описує життя героїв, події, що відбуваються навколо, але за допомогою термінів дає характеристику персонажа певної соціальної групи. "Бідний ріпник сидить по шість, по вісім, по дванадцять годин у ямі, в замороці та смородах, мучиться, генає та копає штольні попід землею, другі робітники стоять при корбі, при млинку і крутять, аж ім мозок у голові крутиться і послідні помоги з них тягне, а властивці продають воски і нафти і збирають тисячні суми, і панують ..." [9, 147], – говорить Бенедьо.

Франко наголошував на образі звичайної, пересічної людини, закликаючи письменників бути уважними до деталей, які можуть багато сказати про подію чи особистість. У своїй малій прозі він показує, як протягом життя його герої переживають вплив різних соціальних факторів. Самі назви оповідань "Лесишина челядь", "Вугляр", "Муляр", "У кузні", "У столлярні", "Вівчар", "На роботі", "Полуйка", "Ріпник" тощо створюють певний образ виробничого середовища і трудових процесів. Вживаючи відповідну професійну лексику, автор створює достовірну картину зображення дійсності.

На думку Т. Молодіда, терміни, що зі стилістичною метою для створення яскравих образів використовуються у мові художньої літератури, проходять зворотний шлях – назад до загального слова... термін повертаєть-

ся в лоно звичайних слів, складає з себе особливе, спеціальне і уподібнюється загальноновживаному, звичайному... але це уподібнення відбувається не до кінця – звукова форма слова не змінюється і обов'язково викладає асоціацію з тією сферою, звідки його взято [40, 146].

Функційне призначення детермінологічної лексики в художньому творі різноманітне. Термін може вводити до складу порівняння, метафори, стає епітетом, посилюючи різність тексту, відображаючи характерні ознаки певного часу і місця. Наприклад, в оповіданні "Ріпник" линва є причиною смерті ріпника Івана: "...вона, мов батіг, билася о дощані стіни ями" [10, 45].

Порівняння линви з батоном спонукає читача уявити процес опускання робітників у яму, небезпечність і часто трагічний кінець при добуванні неочищеної нафти – кип'ячки.

Мова художньої літератури прагне слова, його нових значеннєвих відтінків. "У художніх текстах термін втрачає свої специфічні ознаки, набуваючи додаткових, а то й зовсім інших смислових значень – він виступає елементом образної системи мови. У новому стильовому контексті термін, неемоційний за своєю природою, може розвивати емоційно-експресивні відтінки, конотації [2, 1].

Терміни служать для яскравої передачі думки, для створення оригінального образу, їх використовують у прямому і переносному значенні. У прямій (дефінітивно-номінативній) функції вони вживаються у творах на відповідну тему (про різні процеси та технології), наприклад, у творі "Борислав сміється". Семантика термінів, що виконують номінативну й комунікативну функції, залежить від авторських прийомів уведення їх у мовну тканину прозового твору.

Іноді терміни застосовують як мовну характеристику. Вони служать засобом створення необхідного колориту, для характеристики героя, його уподобань та занять: "То вже ріпники бігли на полуйку, як свахи на весілля" [10, 407].

Як зауважував Л. Булаховський, "термінологічна лексика наук та мистецтв не може мати живого, ґрунтового існування в мові інакше, як входячи своїм корінням в їх реальний розвиток у країні, де вживається дана

мова, широке знайомство з нею, відображення в розмовній мові, проникнення термінологічної лексики в мову художньої літератури... один із важливих показників високого рівня та різнобічності сучасної нам культури [1, 343].

Франко неодноразово підкреслював необхідність пояснення значень усіх уживаних термінів і намагався задовольняти цю вимогу. До прикладу, у ранньому оповіданні "Вугляр" він подає міні-словник вуглярів: вуглярство – вуглярське ремесло, випалювання деревного вугілля; копанця – викопане з коренем скривлене дерево тощо.

У художніх творах терміни можуть детермінологізуватися, а можуть вживатися у прямому значенні. Наприклад, у повісті "Борислав сміється" знаходимо наукове пояснення виробничого процесу: "Якраз в п'ятдесятих роках почалося в Бориславі на обширку стону видобування "кип'ячки", т. є. земного олію, дуже занечищеного чорною барвою і при видобуванні з нори булькотлячого нагромадженням газом, немов кип'ячого – відти й його назва" [11; 26, 188].

За твердженням Б. Тихолоза, у термінологічній концепції І. Франка головний критерій адекватності терміна суті позначеного поняття – об'єктивна обґрунтованість його семантики, її мотивованість реальними, конкретно-історичними взаємовідношеннями речей [7, 114].

Бориславський пласт лексики як власне термінологічний був досить таки неусталеним. Про це свідчать розгалужені синонімічні гнізда слів: надзорець – наглядач – контролер – вірник; кип'ячка-ропа-нафта-земний олій-петролій" [12, 216].

Окреме місце у виробничій лексичі Франкових творів займають терміни-неологізми. Наприклад, тих людей, що працюють при корбі або млинку, "...їх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають ні крихти, дивляться на них згори і величають "капцанами" [11; 14, 303]. Особливу роль у творах Франка відіграють терміни-символи: Наприклад, образ змія-полоза або боа-констріктора, який у метафоричній формі мареннями одного з персонажів-Германа уявляється як зв'язка грошей, срібла, золота, тобто капіталу.

Висновки. На загал, нафтогазову термінологію у художніх творах Івана Франка можна характеризувати як ще не уніфіковану і не повні усталену, а пошукову - в процесі становлення. Отже, спроба окремого погляду на термінологічну парадигму Івана Франка на підставі аналізу окремих художніх творів дає можливість нового підходу до розміщення процесів термінотворення і термінознавства.

Простежуючи використання нафтогазової термінології у прозових творах І.Франка, ми виявили, що у художньому тексті термін втрачає свої специфічні ознаки і набуває додаткових смислових значень, виступаючи елементом образної системи мови: метафорою, епітетом, порівнянням. На основі мовних явищ нафтогазової термінології досліджено процес детермінологізації спеціальної лексики в контексті літературного твору. Виявлено окремі специфічні функції детермінологічної лексики:

- розкриття психологічного стану героя твору;
- створення ефекту присутності і оживлення художнього образу, його часткової характеристики та персоналізації;
- підсилення головної ідеї твору.

Розкрито стилістичні, семантичні, емоційно-експресивні можливості терміна в художньому тесті І.Франка, що засвідчує про зближення окремих функціональних стилів як інтегративних інструментів, які об'єднують різні фрагменти дійсності в одну мовну картину світу. А це створює можливість вибудувати гіпотезу щодо термінотворчих особливостей лексики нафтогазової галузі.

У перспективі подальшого опрацювання заявленої теми доцільним є дослідити особливості використання термінів у художньому тексті з урахуванням їх структурно-змістових і контекстуальних характеристик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булгаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булгаховський. – К. : Рад.школа, 1955.
2. Грицай І. С. Функціонування технічних термінів у текстах художнього стилю / І. С. Грицай / Національний

технічний ун-т України, Київ. Політехн. ін-тут. Інформація про наукові конференції. – Режим доступу : www.конференція.com.ua/pages/view/178.

3. Карпова В. Л. Терміни і художнє слово / В. Л. Карпова // Науково-технічний прогрес і мова. – К., 1978. – С. 137–149.

4. Молодід Г. К. Метафоризація термінів / Г. Г. Молодід // Проблеми лексикології. – К. : Освіта. – 1995.

5. Овчаренко Н. Терміни в художньому тексті / Н. Овчаренко // Дивослово. – 2014. – 12. – С. 28–30.

6. Панько Т. І. Теорія терміна в науково-естетичній концепції І. Франка / Панько Т. І., Кочан Т. І., Мацюк Г. П. // Українське термінознавство: підручник – Л. : Світ, 1994. – С. 14–20.

7. Тихолоз Б. Таємниця Франкової величі / Б. Тихолоз // Дивослово. – 2011. – № 10. – С. 47.

8. Тихолоз Б. Термінознавча концепція І. Франка / Б. Тихолоз // Українська термінологія і сучасність : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1997. – С. 113–115.

9. Франко І. Я. Вибрані твори / І. Я. Франко ; упоряд. та автор. вступ. ст. І. І. Дорошенко. – Львів: Каменяр, 1986. – 308 с.

10. Франко І. Я. Твори : у 2 т. – Т. 2 : Оповідання / І. Я. Франко [приміт., упоряд. М. Гончарука]. – К. : Дніпро, 1986. – 557 с.

11. Франко І. Я. Повне зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка. – 1976–1986. – Т. 14, 26, 31.

12. Тетяна Чрділелі. Особливості функціонування термінів у контексті художнього твору / Тетяна Чрділелі, Анжела Мельникова // Теоретична і дидактична філологія. – Вип. 16, 2013. – С. 371–379.

13. Якібчук М. В. Інтелектуальні виміри україномовного нафтогазового дискурсу (на матеріалі творів Івана Франка) / М. В. Якібчук // Розвідка та розробка нафтових і газових родовищ. – 2013. – № 3 (48). – С. 211–217.

14. Яценко Н. О. Функціонально-стильовий напрям в укр. термінознавстві кін. ХІХ – поч. ХХ ст. / Н. О. Яценко // Наукові записки НДІ ім. М. Гоголя : Філологічні науки. – 2011. – С. 40–44.

Стаття надійшла 23.10.2015 р.